

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство. ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

УДК 322

Бондаренко Віктор Дмитрович,
доктор філософських наук, професор,
головний науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-4251-3448

СВОБОДА СОВІСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті обґрунтовується думка про те, що попри функціонування в Україні конституційного принципу про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви, інші правові механізми залишаються визначальним важелем, що забезпечує подальший розвиток релігійного середовища, утвердження свободи совісті та продуктивних державно-церковних відносин.

Автор піддає аналізу усі ключові законодавчі та нормативно-правові акти, що забезпечили становлення і розвиток свободи совісті в Україні у роки її незалежності. Особлива увага приділяється законодавчим актам, що побачили світ в останні п'ять років у зв'язку з співіснуванням в Україні двох канонічних православних юрисдикцій – Православної Церкви України та Української Православної Церкви.

Ключові слова: *принцип свободи совісті, українське законодавство про свободу совісті, забезпечення природних прав людини, Україна як світська держава, законодавче забезпечення єдності православних в Україні, суб'єктність українських церков, автокефалія православних як атрибутивна ознака православних держав.*

Свобода совісті як одне з фундаментальних прав і свобод людини, що відноситься до розряду її, так званих природних, прав, сягає своїми витокami декалогу як правової норми, що декларує необхідність установаження і збереження нерозривного зв'язку з Богом. У такому або дещо видозміненому вигляді ця біблійна норма, що перейшла у сферу законодавчого регулювання життя людини, суспільства і держави, існує аж до епохи зародження капіталізму. Останній за своєю сутністю потребував, з одного боку, розширення сфери людських свобод, а з другого – прагнув розриву основи феодального ладу, що полягала у союзі середньовічної церкви і феодальної верхівки. Тому вже перші буржуазні революції у своїх правових трактовках розвитку суспільства і людини наголошували на свободі вибору релігії (а згодом і у відмові від будь-якої релігії), відокремленні Церкви від держави, а школи від Церкви.

Варіативність використання цієї норми залежала від практики правозастосування, що складалася у кожній країні по-різному. В українських землях діяли норми тих держав, до яких ці землі тоді належали. Цим, зокрема, пояснюється

© Bondarenko Viktor, 2019

неприродна, з першого погляду, різниця у різній конфесійній конфігурації в сусідніх областях сучасної України. Причину цієї різниці слід шукати саме у різній формі реалізації законів, що регулювали релігійно-церковне життя. Найкращим цьому прикладом є різний ступінь присутності іудаїзму та його пам'ятних місць (лінія осілості євреїв), протестантів, католиків, греко-католиків, православних та мусульман, що будували своє життя відповідно до преференцій чи перешкод, які створювалися для них різними державами згідно з їхнім законодавством. Котрась із держав фаворизувала ту чи іншу релігію на противагу іншим, а до деяких із них політичні режими цих країн ставилися або терпимо, або вороже.

Для більшої частини території сучасної України в сенсі віросповідних свобод ситуація синхронізувалася з більшістю території Російської імперії, а згодом Радянського Союзу. Лише починаючи з часів горбачовської перебудови, коли ставлення до релігії, церкви і віруючих у різних частинах величезної держави почало змінюватися, а її церковна політика почала лібералізуватися, Україна отримала можливість сформулювати, а згодом уточнювати свою національну політику в галузі свободи совісті. Це було актуальне завдання правової системи України, оскільки країну буквально терзали міжцерковні конфлікти, найбільший з яких пов'язаний з виходом із підпілля Української греко-католицької церкви і її протистоянням з православними церквами та Римо-католицькою церквою.

Повноцінний Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” був прийнятий Верховною Радою України ще до проголошення України незалежною, він проіснував до наших днів без суттєвих змін [1]. Цей документ може вважатися доволі якісним, оскільки забезпечив відродження і розвиток релігійного середовища України. Саме він і ліг в основу українського законодавства про свободу совісті. Щоправда, сюди б слід також було віднести законодавчі та нормативно-правові акти трьох українських урядів доби революційно-визвольних змагань – УНР, Гетьманату та Директорії, оскільки саме вони лягли в основу Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” [1].

Наступною базовою складовою українського законодавства про свободу совісті стала конституційна норма щодо забезпечення прав громадян України на свободу совісті. Вона сформульована у вигляді ст. 35 чинної Конституції України [2]. Однак слід зазначити, що один із варіантів Конституції, який передував її появі, не мав цієї статті, що, можливо, свідчить про наявність спроби її авторів виокремити одну із діючих церков і надати їй особливого статусу. На щастя, цього не сталося.

Стаття 35 чинної Конституції України урівнює у правах громадян України незалежно від їх ставлення до релігії. Свобода світогляду і віросповідання ставить в один ряд віруючих і невіруючих, а також віруючих різних віросповідань. Таким чином, ця законодавча норма вирішує проблему ставлення до релігії та її сповідання як на особистісному рівні, так і на рівні організованих форм реального втілення цього права.

Далі у достатньо м'якій формі законодавець захищає інших громадян від посягань на їхню свободу у зв'язку з реалізацією свого права віруючими, включаючи й імпліцитно присутнє право на захист від так званого “агресивного прелітзму” чи деструктивних впливів на людину з боку адептів тих чи інших релігійних культів, таких, наприклад, як “Біле Братство”, “Аум Сінрікьо” тощо.

Крім цього, на особистісному рівні урегулювання питання рівного ставлення віруючими і невіруючими до виконання ними своїх обов'язків перед державою незалежно від їхніх релігійних переконань. Зокрема йдеться про виконання військового обов'язку. З цією метою дещо пізніше було прийнято Закон України “Про альтернативну службу” [3]. Цей Закон покликаний урегулювати давню проблему, що постала внаслідок безкомпромисності визначення “антисупільної” поведінки з боку представників окремих релігійних організацій (християн віри євангельської, частини євангельських християн-баптистів, Свідків Єгови тощо), пов'язаної з їхньою відмовою від використання зброї під час проходження військової служби. Попри пояснення віруючими таких своїх дій віросповідними засадами, вони вважалися злочинними, кваліфікувалися і каралися за радянським законодавством як карний злочин. Проголосивши курс на демократію, Українська держава не могла залишити ці питання без відповідного законодавчого розв'язку у руслі того, як вони вирішувалися у демократичному світі.

Ключовою проблемою того часу було питання повернення релігійним організаціям культових споруд та іншого майна, що свого часу було насильницьким способом відібране у релігійних організацій і використовувалося не за призначенням. Така своєрідна часткова реституція церковної власності, що поволі розширювала свої межі, розпочалася у квітні 1992 р. з відповідного Указу Президента України, вона була фактично продубльована Президентом Л.М. Кравчуком напередодні президентських виборів 1994 р.

Вважали, що згаданий Указ є результатом наближення виборів, однак об'єктивно він спрямовувався на розв'язання надактуальної для релігійного середовища проблеми – повернення релігійним організаціям їхнього майна та будівель, що мали забезпечити досить швидке відродження релігійної мережі. Хоча усі керівники на місцях розуміли, що свого часу збудована людьми церква мала б використовуватися не як склад чи сільський клуб, а за прямим призначенням, однак організована Главою держави кампанія щодо їхнього повернення віруючим як законним власникам церковних будівель, відіграла свою мобілізуючу роль, хоча і відбулася далеко не бездоганно.

Разом із цими указами Глава держави зробив певні кроки до відновлення історичної справедливості щодо церков та релігійних організацій. Своїм Указом він установив для релігійних організацій плату за електроенергію на рівні тарифів для міського населення, тоді як за радянських часів законодавець, спрямований на винищення релігії, відносив релігійні організації і священство до розряду кустарних виробництв, що тягло за собою здирницькі тарифи та оподаткування заробітних плат.

У той час було видано ще один Указ Президента України, який шляхом утворення відповідних комісій, планував виробити пропозиції щодо повернення віруючим комплексів Софії Київської та Києво-Печерської Лаври. Як відомо, ці питання остаточно не вирішені й сьогодні, однак згаданий Указ Президента також відіграв позитивну роль, оскільки пролонгував розв'язання складних питань релігійного життя країни, поспішне розв'язання яких могло б призвести до загострення міжконфесійних та міжцерковних конфліктів, що були на той час відчутним дестабілізуючим фактором розвитку нашої країни і могли створити

умови до ще більшого релігійного протистояння, а значить і до подальшого розколу українського суспільства [4].

Окремі автори, які вдавалися до аналізу подібного роду документів, щоправда, з політологічного погляду, схильні вбачати у діях влади (в особі Глави держави) політичну вигоду, оскільки більшість із цих документів побачили світ напередодні політичних кампаній [5]. З позиції права і правового аналізу таких документів, ми повинні оцінювати лише їхній вплив як правового регулятора на питання розвитку в Україні релігійних свобод, замирення існуючих конфліктів та розвиток свободи совісті.

Саме з цього погляду слід оцінювати Указ Президента, підписаний уже Президентом України Л.Д. Кучмою у березні 2002 р. “Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав Церков і релігійних організацій” [6].

Формально усі три згадані Укази були спрямовані на розв’язання однієї і тієї ж проблеми, і як такі можуть вважатися дублюючими документами. Однак очевидним є те, що вони забезпечили реалізацію трьох різних етапів одного процесу. Адже, якщо Указ 1992 р. дозволяв передачу колишніх культових будівель і майна їхнім законним власникам, уніфікуючи бачення цього питання з боку центральної і регіональних еліт, то Указ 1994 р. уже зобов’язував місцеві влади виконати цю роботу. Указ 2002 р. був своєрідною реакцією на довготривале невиконання місцевими і регіональними владами попередніх указів. Для активізації цього процесу при Кабінеті Міністрів України було утворено Міжвідомчу комісію, яка, по-перше, мала разом із релігійними організаціями виявляти попередані об’єкти церковної власності і, по-друге, зобов’язувати місцеве керівництво, якщо не передати ці об’єкти Церкві негайно то, принаймні, розробити логістичні кроки щодо їхньої передачі у недалекому майбутньому. Це все ще стосувалося сотень складних у фінансовому та організаційному плані випадків передачі тих об’єктів, у яких розташувалися господарські, культурно-побутові, медичні чи освітні заклади, а виселення яких вимагало значних ресурсних можливостей. За наступні два-три роки завдяки дії саме цього Указу урядовим структурам разом із місцевою владою вдалося зробити досить багато у царині відродження історичної справедливості щодо повернення Церкві її колишнього майна, відібраного у неї насильницьким шляхом.

У низці випадків Уряд України за дорученням Президента України чи за власною ініціативою вирішував й інші питання, розв’язання яких тією чи іншою мірою сприяло розвитку релігійного життя, а відтак і утвердженню віросповідних свобод та свободи совісті [7]. Внаслідок дій уряду були вирішені питання церковного землевпорядкування, зниження тарифів на газопостачання, спрощено оподаткування та митне оформлення вантажів богослужбової літератури. Врегульована на нормативно-правовому рівні діяльність Міжвідомчої комісії з розмитнення, оподаткування, доставки та зберігання гуманітарної допомоги при КМ України також надала помітну допомогу тим, хто потребував підтримки. Головним отримувачем такої допомоги саме і стали релігійні організації, які за сприяння своїх одновірців із-за кордону змогли не лише суттєво покращити своє матеріальне

становище, а й стати найбільш авторитетними фігурами у наданні гуманітарної допомоги світським освітньо-виховним, медичним і соціальним закладам.

Важливою подією релігійного життя країни стало утворення у кінці 1996 р. з ініціативи Президента України першої міжцерковної загальнонаціональної організації – Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦО), згодом подібні секторальні організації були утворені протестантськими церквами, іншими релігійними організаціями, які з тих чи інших причин не могли потрапити до складу двох перших міжцерковних об'єднань.

Ці та інші міжрелігійні об'єднання уже могли ставити перед владою питання, що являли собою взаємний інтерес досить великих мас віруючих. Саме завдяки співпраці у цих міжрелігійних організаціях, віруючі та їхні лідери все краще і краще усвідомлюють спільність своїх інтересів та мають можливість консолідовано виступати на захист духовно-релігійних цінностей. Влада отримує відчутний зворотний зв'язок щодо своїх ініціатив або недоопрацювань у сфері релігійно-церковного життя, що забезпечує Україні відчутну іміджеву підтримку на міжнародній арені.

Важливу роль в організації виконання доручень вищих органів влади в галузі церковно-релігійного та забезпечення свободи совісті упродовж усього періоду незалежності відіграв державний орган у справах релігії. Він став генетичним послідовником утвореного ще у 1943 р. урядового органу – Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР, а згодом і УРСР [8]. Цей орган у різні часи входив до складу відповідних Міністерств або відомств, мав статус урядового або центрального органу виконавчої влади. Слід визнати, що найбільшою ефективністю у розв'язанні складних питань державно-церковних, міжцерковних та міжконфесійних проблем і проблем свободи совісті державний орган у справах релігій відіграв тоді, коли він працював у статусі центрального органу виконавчої влади. Однак за всіх обставин і статусу цього органу слід зазначити, що його вплив на релігійне життя та питання свободи совісті в Україні ніколи не мав надмірного характеру, оскільки в Україні, починаючи з доби Гетьманату, а згодом і в радянські часи, ніколи не було одноканального (лише через державний орган у справах релігій) зв'язку Церкви з державою. Церковне священицтво завжди прагнуло виходити на спілкування з державно-владними структурами різних рівнів безпосередньо, що також стало виявом демократичності моделі державно-церковних відносин та забезпечення принципу свободи совісті в Україні.

За роки незалежності у нас було чимало випадків виходу у світ законодавчих та нормативно-правових документів, що мали суто політичний і ситуативний характер, та спрямовувалися не на розвиток свободи совісті, а на досягнення окремими політиками чи політичними силами електоральної підтримки. Однак лише у 90-х роках рішення політиків про підтримку тієї чи іншої Церкви (фактичний її підкуп) почали камуфлюватися під побудову храмів, спрямування державних коштів на ремонт і утримання церковно-монастирських комплексів, випуск релігійної літератури. З початком 90-х культових років підкуп мав характер прямих грошових перерахувань, з розрахунку на електоральну мобілізацію тієї чи іншої релігійної організації.

Класичним прикладом таких прямих і непрямих підкупів Церков і релігійних діячів може слугувати протест Генеральної прокуратури України проти державної реєстрації УПЦ Київського Патріархату на вимогу Компартії України, за виборчими списками якої тодішній Генеральний прокурор пройшов до ВР України. Віктор Янукович, починаючи з 2004 р. і до кінця його правління, хоч і не корегував законодавство у бік згортання свободи совісті, однак відверто демонстрував однобоку симпатію, спрямовану у бік УПЦ Московського патріархату, ігноруючи при цьому усі інші, зокрема і найбільші церкви, такі як УПЦ Київського патріархату та УГКЦ. Він відверто ігнорував Всеукраїнську Раду Церков і намагався створити максимальне сприяння утвердженню в Україні “русского мира”, проголошеного Патріархом Кирилом, РПЦ та УПЦ Московського патріархату. Його намагання поглибити поділ країни на “своїх” і “чужих” за релігійною та мовною ознакою багато в чому сприяв її розділенню і підводив до глибокого внутрішнього конфлікту, що слугувало початком відкритого втручання Росії у внутрішні справи України, анексії Криму, війни на Донбасі і безславного кінця президенства В. Януковича.

Суспільно-політичне збурення кінця 2013 – початку 2014 рр., що отримало назву “Революції гідності”, призвело до нової напруженості у релігійному середовищі, що потребувало серйозної юридичної оцінки та правового регулювання. До початку 2018 р. питання релігійного життя не викликали у політичного керівництва України, очолюваного Президентом П. Порошенком, жодного інтересу. Певну, чисто фахову активність у цьому відношенні проявили лише окремі депутати Верховної Ради України, які з професійного інтересу просували окремі важливі питання розвитку свободи совісті у нашій країні. Так, завдяки їм, були розв’язані проблеми дозволу релігійним організаціям на відкриття світських навчальних закладів, зрівнянні в правах дипломи про світську і духовну освіту та дипломи про вчені звання, розв’язана проблема діяльності капеланів (військового духовенства) в армії та інших силових відомствах, хоча закон “Про капеланство” і не було прийнято.

Ці та інші ініціативи окремих представників вищого законодавчого органу країни відіграли значну роль у зміцненні свободи совісті в Україні. Однак найбільшою ініціативою Верховної Ради України стала підтримка звернення президента П. Порошенка до Вселенського Патріарха стосовно дарування православним в Україні автокефального статусу.

Експертне середовище з самого початку розв’язання багаторічної проблеми українського православ’я, що полягала у нелегітимному, з позиції церковних канонів, започаткування церковної незалежності від Москви, відзначило неабиякий темп перебігу подій у цій царині відтоді, як до справи узявся Вселенський Патріарх Варфоломій. Хоча зовні нічого помітного не відбулося у взаєминах Вселенської і Московської патріархій в “українському питанні”, однак воно стрімко пішло до своєї розв’язки.

Не будемо у цьому випадку будувати здогадки, що стало каталізатором такого швидкого розв’язання багаторічної проблеми, а краще оцінимо ту “майстерність”, з якою Президент П. Порошенко взяв вирішення цієї проблеми на себе і таки розв’язав її. Мрії десятків поколінь українців, які прагнули унеза-

лежнення православних в Україні, допомогли П. Порошенку у найкоротші терміни завершити процес отримання автокефалії православними українцями. Ця давно-очікувана акція стала також одним із провідних моментів його політики на виборах Президента України 2019 р.

Ми розглянемо правові підстави розв'язання цієї проблеми. В історії православних країн було чимало випадків, коли світські правителі сприяли утвердженню автокефалії православної церкви у своїх країнах. Так, у різні часи було в історії Грузинської, Сербської, Елладської та інших Церков. Це завжди вважалося нормальною практикою, коли церковні справи тісно ув'язувалися зі справами політичними. Ще у 2008 р. Вселенський Патріарх Варфоломій наголошував, що у низці випадків «Церква-Мати погоджувалася з вимогою урядів новостворених держав із православним населенням на Балканському півострові щодо надання автокефалії церквам, які виходили з її канонічної юрисдикції, а саме Грецькій (1850), Сербській (1831), Болгарській (1945) та Албанській (1937), дарма, що це спричинило різке звуження церковної юрисдикції Константинопольського патріархату [10].

Цим самим Константинопольський патріарх, з одного боку, демонстрував своєму московському колезі, що інтереси православ'я вищі за намагання будь-якою ціною утримувати свою владу над церквами, які прагнули до самостійності, а з другого, – виправдовував це прагнення віруючого люду і політиків, які домагалися духовного звільнення свого народу. Виходячи з таких позицій, ніхто не може стверджувати, що Петро Порошенко, надаючи сприяння у становленні автокефалії православних в Україні, порушив Конституцію чи інші закони України, або церковно-канонічне право. Тому звернення Президента України до Вселенського Патріарха з приводу надання автокефалії православним в Україні, підтримане Верховною Радою України, є цілком позитивними політичними актами, що були спрямовані на унормування цієї важливої проблеми і стали виявом турботи про зміцнення права людини на свободу совісті [11].

Однак з погляду наслідків згаданих подій та отримання православними українцями Томосу про автокефалію їхньої Церкви, це слід розглянути з іншого боку. Об'єктивно вони б мали сприяти єднанню нашої країни та українського суспільства, злиттю локальних ідентичностей українців, що жили міжправославний конфлікт усі ці роки, в одну загальноукраїнську ідентичність, що стала б основою єдиної помісної православної церкви в Україні.

Проте, говорячи про об'єднання православних в Україні, ми не маємо справу з грою вільних суспільних сил і настроїв, адже досягненню цієї мети активно протистоїть Руська православна церква й ті сили в Росії, які не бажають відходу України від Москви як духовно-релігійного центру. Українська ж влада, очолювана Президентом України П. Порошенком не змогла перетворити справу творення нової церкви на реальне об'єднання УПЦ Київського Патріархату, УАПЦ та УПЦ Московського Патріархату. Більше того, своїми незграбними діями вона призвела до того, що у цьому процесі практично не взяла участь найбільша гіпотетична учасниця цього процесу УПЦ МП. Поспішність та непрофесіоналізм дій влади, пов'язані з необхідністю уплітання теми отримання автокефалії православних в Україні у процес виборів нового Глави нашої держави, стали тією ціною,

котру наш народ заплатив за спробу активної політизації цього питання Президентом П. Порошенком та його оточенням. Сегментованість українського соціуму у питанні унезалежнення православних не лише не зменшилася, а навіть зросла, заважаючи єднанню наших громадян, українського суспільства і держави. Подальша експлуатація питання автокефалії у політичних цілях призвела до ще більш плачевних наслідків, пов'язаних не лише з провалом “Томос-туру”, а й з внутрішніми проблемами у новоствореній Церкві.

На процес творення нової Церкви, негативно вплинув і загальний правовий нігілізм, що характеризував діяльність постмайданної влади. З одного боку, дії Глави держави та його найближчого оточення у питанні отримання автокефалії не лише не були хоча б якоюсь мірою публічними, а мали відверто утаємничений і кулуарний характер. Це позбавило його справжньої суспільної підтримки, а відтак і відповідного ефекту у справі переборювання кризи національної самоідентифікації населення України у питанні віросповідної приналежності. Зроблене не принесло помітної політичної користі й самому Петру Порошенку, оскільки його дії у справі об'єднання православних в Україні мали відверто антуражний характер.

Сказане підтверджує і прийняття Верховною Радою України двох Законів України, спрямованих на врегулювання ситуації у православному середовищі країни. Ідеться про закони України від 26.09.2016 № 5309 та від 16.01.2019 № 4128 [12]. Згадані закони мають різну природу, а, відповідно, і наслідки для розвитку свободи совісті та релігійних організацій. Якщо Закон України від 16.01.2019 № 4128 має на меті врегулювати механізм переходу релігійних організацій із однієї юрисдикції в іншу, то Закон України від 26.09.2016 № 5309 зобов'язує релігійні організації, що входять до складу УПЦ в єдності з Московським патріархатом, внести корекцію у власну назву, зафіксувавши в той чи інший спосіб приналежність до Московського Патріархату. Це ж стосується і ще чотирьох Церков.

Обидві цілі є абсолютно досяжними, однак, якщо перша з них спрямована на недопущення ескалації конфліктності у зв'язку зі зміною парафіями, монастирями, місіями, братствами, єпархіальними управліннями та самою Київською митрополією УПЦ своєї юрисдикційної приналежності, то другий Закон у цілому спрямовується на розв'язання доволі уявної проблеми – зміни її назви. Ще раз наголосимо, що виконання цього завдання до снаги державі, однак очевидно, що очікуваного ефекту, пов'язаного з появою у назві УПЦ чіткої прив'язки до Московського Патріархату, вочевидь не буде.

Ні для кого не є таємницею той факт, що УПЦ є великою митрополією областю РПЦ, наділеною правами так званої широкої автономії, що справді нагадує за обсягом дарованих їй прав окрему самостійну Церкву. Однак вона була і є невід'ємною частиною РПЦ, що лише має іншу назву “Українська Православна Церква”, визначену ще на архієрейському соборі РПЦ у 1990 р. та підтверджену чинними Статутами РПЦ та УПЦ. Інформація про це є у відкритому доступі, а відтак перейменування УПЦ у законодавчому порядку є більшою мірою пропагандистським кроком, спрямованим на публічне визнання реального статусу УПЦ як складники РПЦ. Саме ж перейменування мало що дасть у сенсі суспільного розуміння її реального статусу і лише загальмує, на нашу думку, процес переходу релігійних організацій з УПЦ до ПЦУ.

Єдиною, безсумнівно, вірною нормою цього Закону є вимога щодо недопущення священства УПЦ до капеланського служіння у ЗСУ та інших силових відомствах країни. Решта ж норм закону у результаті його виконання особливої користі не принесуть, а от відчуття ворожості у відносинах між двома церквами вони посіють, а відтак і все українське суспільство не сприйме зазначений Закон як акт, скерований на встановлення справедливості. Основою для такої суспільної оцінки цього Закону, насамперед, стане те, що подібні вимоги не висувалися законодавцем до інших суб'єктів господарчої, фінансової та іншої діяльності організацій та установ РФ на території України.

Закон України від 16.01.2019 № 4128 вкрай необхідний, але також не є досконалим. Його найбільша вада у тому, що у ньому не прописаний дієвий механізм легітимації переходу релігійних організацій з однієї юрисдикції в другу. У низці випадків це породжує проблеми, особливо в ситуаціях, коли парафія не має однозначної позиції щодо зміни юрисдикції. Законодавцеві слід було б також передбачити питання, пов'язані з облаштуванням релігійної діяльності обох частин колись єдиної громади – почергові богослужіння, використання пристосованих приміщень, будівництва нових храмів тощо. Такі подробиці міг би розробити Кабінет Міністрів за дорученням Верховної Ради.

Проведення такої роботи вказало б віруючим, по-перше, на загальний тренд державних пріоритетів у галузі релігійного життя, а по-друге – не створило б у релігійному середовищі і у суспільстві в цілому відчуття непримиренності, поділу на “своїх” і “чужих”, що замість очікуваної консолідації православного середовища лише роз'єднує народ. Причиною такого стану речей стала надмірна політизація “православного питання” в Україні.

Як уже зазначалося, релігійне середовище в Україні понад двадцять років динамічно розвивається, а правові основи релігійних свобод та свободи совісті зміцнюються. Однак тут залишається ще чимало питань, які потребують свого вирішення. Українських правників, які разом із церковними юристами шукають шляхи удосконалення вітчизняного законодавства щодо свободи совісті, понад усе турбують питання законодавчого забезпечення повернення Церкви як суспільного інституту до стану системного елементу сучасної системи соціальної будови українського суспільства. Це означає, з одного боку, на законодавчому рівні мають бути подолані усі установки на маргіналізацію Церкви, що виробилися в умовах комуністичного режиму. З другого ж боку, це дозволить перетворити Церкву на рядопокладений суб'єкт правовідносин та убезпечити суспільство від можливих виявів клерикалізму.

Найближчим часом також слід було б прийняти закон “Про капеланство” з метою зміцнення цього надзвичайно важливого суспільного інституту, покликаного не просто сприяти роботі з патріотичного виховання та психологічної підтримки військовослужбовців, а виконувати місію духовно-релігійного окормлення солдатів і офіцерів та допомагати боротися з наслідками війни і, передусім, із пост-травматичним синдромом воїнів, які пройшли через бойові дії.

Слід також розширювати правові можливості для поглиблення соціальної роботи Церкви і дозволити релігійним організаціям брати участь у державних тендерах, що проводяться у сфері соціальних послуг; забезпечити тіснішу співпрацю

Церкви зі світською школою, при безумовному збереженні світського характеру останньої; передусім це стосується можливого часткового виконання Церквою функцій догляду та виховання дошкільнят та участі Церкви у відродженні позашкільної освіти, що функціонувала б на безкоштовній основі; слід також законодавчо забезпечити участь Церкви у збереженні традиційних сімейних цінностей і сім'ї як такої разом із державними органами опіки над сім'єю тощо.

І, насамкінець, варто на законодавчому рівні переглянути радикальне прочитування конституційної норми щодо відокремлення Церкви від держави в частині заборони фінансової підтримки Церкви з боку держави. У багатьох країнах, де цей конституційний принцип також присутній у основному законі цих країн, держава надає Церкві відчутну підтримку у справі її основної діяльності, оскільки вона визнається корисною для суспільства і окремої особи. Фінансується також утримання сакральних пам'яток архітектури, які знаходяться у користуванні Церкви, фінансово підтримується державою духовенство, яке працює на депресивних територіях, держава бере дольову участь у будівництві храмів, оплачує викладання загальноосвітніх дисциплін у світських навчальних закладах, що діють під патронатом Церкви тощо.

Отже, зважаючи на зазначене, можемо констатувати, що саме правові механізми є далеко не вичерпними і найефективнішими засобами зміцнення релігійного середовища та забезпечення свободи совісті у сучасній Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-XII. URL: <https://zakon.nade.dov.ua> (дата звернення: 16.04.2019).
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Ст. 35.
3. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 № 1975-XII. Відомості ВР України, 1992. № 15. Ст. 188.
4. Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна: Указ Президента України від 4 березня 1992 року № 125/6; Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій: Указ Президента України від 21 березня 2002 року № 279.
5. *Єленський В.Є.* Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: Вид-во Львів. католицького ун-ту, 2013. С. 454–455.
6. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав Церков і релігійних організацій: Указ Президента України від 21 березня 2004 р. № 279.
7. Уряд України має намір вирішити складні питання державно-церковних відносин. – Юлія Тимошенко. URL: www.irs.in.ua (дата звернення: 16.04.2019).
8. *Хаварівський У.Б.* Інституалізація державно-церковних відносин в Україні: історико-управлінський аспект. Тернопіль: Вид-во “Терно-граф”, 2013. С. 320.
9. Генеральна прокуратура України опротестувала законність реєстрації УПЦ КП і призупинила дію акту її реєстрації 1992 року. URL: www.ortodox.org.ua (дата звернення: 16.04.2019).
10. Звернення Його Всесвятості Патріарха Константинопольського Варфоломія I до української нації (26 липня, 2008). URL: <https://risu.org.ua> (дата звернення: 16.04.2019).
11. *Саган Олександр.* Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. К.: Тов. “Софія-А” ЛТД. С. 80–82.
12. Про внесення змін до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та (або

© Bondarenko Viktor, 2019

тимчасово окупувала частину території України): Закон України від 26.09.2016 № 5309; Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій із статусом юридичних осіб: Закон України від 16.01.2019 № 4128.

REFERENCES

1. Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii. “On Freedom of Conscience and Religious Organizations”: Law of Ukraine of 23.04.1991 No. 987-XII. URL: [htfps // zakon.nade, dov.ua](https://zakon.nade.dov.ua) (date of application: 16.04.2019) [in Ukrainian].
2. Konstitutsiia Ukrainy. “Constitution of Ukraine”: Law of Ukraine of June 28, 1996 No. 254k / 96-VR, Art. 35 [in Ukrainian].
3. Pro alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu. “On alternative (non-military) service”: Law of Ukraine of December 12, 1991 No. 1975-XII. Verkhovna Rada of Ukraine, 1992. No. 15. Art. 188 [in Ukrainian].
4. Pro zakhody shchodo povernennia relihiinym orhanizatsiiam kultovoho maina “On Measures to Return Religious Organizations to Religious Organizations”: Presidential Decree No. 125/b of March 4, 1992; Pro nevidkladni zakhody shchodo ostatochnoho podolannia nehatyvnykh naslidkiv totalitarnoi polityky kolyshnoho Soiuzu RSR stosovno relihii ta vidnovlennia porushenykh prav tserkov i relihiinykh orhanizatsii “On urgent measures to finally overcome the negative consequences of the former Soviet Union’s totalitarian policy on religion and restore the violated rights of churches and religious organizations”: Presidential Decree No. 279 of March 21, 2002 [in Ukrainian].
5. *Yelenskyi V.Ye.* (2013) Velyke povernennia: relihiia u hlobalnii politytsi ta mizhnarodnykh vidnosynakh kintsia XX – pochatku XXI stolittia. The Great Return: Religion in Global Politics and International Relations at the End of the 20th and 21th Centuries. Lviv: View of Lviv. Catholic University. P. 454–455 [in Ukrainian].
6. Pro nevidkladni zakhody shchodo ostatochnoho podolannia naslidkiv totalitarnoi polityky kolyshnoho Soiuzu RSR stosovno relihii ta vidnovlennia porushenykh prav Tserkov i relihiinykh orhanizatsii. “On urgent measures to finally overcome the consequences of the former Soviet Union’s totalitarian policy on religion and restore the violated rights of Churches and religious organizations”: Presidential Decree of March 21, 2004 No. 279 [in Ukrainian].
7. Uriad Ukrainy maie namir vyrishyty skladni pytannia derzhavno-tserkovnykh vidnosyn. – Yuliia Tymoshenko. “The Government of Ukraine intends to resolve complex issues of state-church relations. Yulia Timoshenko. URL: www.irs.in.ua (date of application: 16.04.2019) [in Ukrainian].
8. *Khavarivskiy U.B.* (2013) Instytualizatsiia derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini. “Institutionalization of state-church relations in Ukraine: historical and managerial aspect. Ternopil: Publ. “Terno-hraf”, 320 p. [in Ukrainian].
9. Heneralna prokuratura Ukrainy oprostestovala zakonnist reiestratsii UPTS KP i pryzupynyla diiu aktu yii reiestratsii 1992 roku. “The Prosecutor General’s Office of Ukraine contested the lawfulness of registration of the UOC KP and suspended the act of its registration in 1992” URL: www.ortodox.org.ua (date of application: 16.04.2019) [in Ukrainian].
10. Zvernennia Yoho Vsesvyatosti Patriarkha Konstantynopolskoho Varfolomiia I do ukrainskoi natsii (26 lypnia, 2008). “Appeal of His Holiness Patriarch Bartholomew I to the Ukrainian Nation” (July 26, 2008). URL: <https://risu.org.ua> (date of application: 16.04.2019) [in Ukrainian].
11. *Sahan Oleksandr.* Pravoslavna Tserkva Ukrainy: konstitutyuvannya ta perspektyvy rozvytku. “The Orthodox Church of Ukraine: constitution and development prospects”. K.: company “Sofia-A” LTD. P. 80–82 [in Ukrainian].
12. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii shchodo nazvy relihiinykh orhanizatsii (obiednan), yaki vkhodiat do struktury (ye chastynoiu) relihiinoi orhanizatsii (obiednannia), kerivnyi tsentr (upravlinnia) yakoi znakhodytsia za mezhamy Ukrainy v derzhavi, yaka zakonom vyznana takoiu, shcho zdiisnyla viyskovu ahresiiu proty Ukrainy ta (abo tymchasovo okupuvala chastynu terytorii Ukrainy)” “On Amendments to the Law of Ukraine “On Freedom of Conscience and Religious Organizations on the Name of Religious Organizations (Associations) That Are in the Structure (Part of) a Religious Organization (Association), whose Headquarters (Management) is located outside Ukraine in a state recognized by law as having carried out military aggression against Ukraine and (or temporarily occupying part of the territory of Ukraine)” Law of Ukraine of 26.09.2016 No. 5309; Pro vnesennia zmin do deiaknykh zakoniv Ukrainy

shchodo pidlehlosti relihiynykh orhanizatsii ta protsedury derzhavnoi reistratsii relihiynykh orhanizatsii iz statusom yurydychnykh osib. “On Amendments to Some Laws of Ukraine Concerning the Subjectivity of Religious Organizations and the Procedure for State Registration of Religious Organizations with the Status of Legal Entities”. Law of Ukraine dated 16.01.2019 No. 4128 [in Ukrainian].

UDC 322

Bondarenko Viktor,

Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Chief Researcher,
State Research Institute MIA Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-4251-3448

FREEDOM OF CONSCIENCE AS AN OBJECT OF LEGAL REGULATION IN MODERN UKRAINE

The article substantiates the ideas that despite the functioning in Ukraine of the constitutional principle of separation of the Church from the state, and the school from the Church, and other legal mechanisms remain the determining lever, provides further development of the religious milieu, assertion of freedom of conscience and productive state-church relations.

Ukrainian lawyers, who together with church lawyers are looking for ways to improve the domestic legislation on freedom of conscience, are most concerned about the legislative support of the return of the Church as a public institution in the state of a systemic element of the modern social structure of Ukrainian society. This means, on the one hand, that all attitudes to the marginalization of the Church must be overcome at the legislative level and developed under the communist regime. On the other hand, this will make it possible to turn the Church into a subject of legal relations and to protect society from possible manifestations of clericalism.

In the near future, it would also be advisable to adopt the law “On Chaplain” in order to strengthen this extremely important public institution, which is designed not only to contribute to the work of patriotic education and psychological support of military personnel, but also to carry out the mission of spiritual and religious registration of soldiers and officers and to help combat the consequences of the war and, above all, the post-traumatic syndrome of soldiers who have gone through military operations.

It is also necessary to expand the legal possibilities for deepening the social work of the Church and to allow religious organizations to participate in public tenders in the field of social services; to ensure closer collaboration of the Church with the secular school, while preserving the secular character of the latter unconditionally, especially with regard to the possible partial performance by the Church of the functions of care and education of preschoolers and the participation of the Church in the revival of out-of-school education.

Finally, a radical interpretation of the constitutional norm on the separation of the Church from the state should be reconsidered at the legislative level in order to prohibit financial support of the Church by the state. In many countries where this

© Bondarenko Viktor, 2019

constitutional principle is also present in the basic law, the state provides tangible support to the Church in its core activities, as long as it is recognized as beneficial to society and the individual.

So, granting this information, it is possible to state that the legal mechanisms are the most effective means of strengthening the religious environment and ensuring freedom of conscience in modern Ukraine.

Keywords: the principle of freedom of conscience, Ukrainian legislation on freedom of conscience, ensuring natural human rights, Ukraine as a secular state, legislative support of the unity of the Orthodox in Ukraine, the subjectivity of the Ukrainian churches, autocephaly of the Orthodox as an attribute of the Orthodox states.

Отримано 07.06.2019